

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՒ ԲԻՒԶԱՆԴԱԿԱՆ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Կորուստներու կսկիծին քով՝ գոր կ'ունենանք տարաբախտօրէն ստեղծ եւ մեծ քուով յանձին մեր հայ կալուածէն ու մշակոյթէն անհետացողներուն, սրտի ամենախոր հրնուսմէն է մեզի Հայ լեզուին եւ Մշակոյթին սիրահար հոգիներ տեսնել տարներէն, որոնք կ'նգրայրանան մեզի հոգեւով, իրենց պաշտամունքին առարկայ ընելով մեր լեզուն եւ գրական գանձերը:

Ծանօթ քանատէր հայագէտ Ա. Ծանոյիլէն յետոյ ուրախ եմք մեր ընթերցողներուն ներկայացնելու անոր իտալացի աշակերտ մը, Յովսէփ Ֆրաստոն, ծնած վեներիկ 1912ին, որ 1933ին Փատուայի համալսարանէն վկայուեցաւ գրական քիւզին մէջ, միանգամայն հետեւած գեղարուեստի պատմութեան:

Դասական ու արեւելեան լեզուներու իր պաշարին մէջ կայ նաեւ հայերէնը՝ գրաբարը գոր կը սիրէ. եւ որուն շնորհիւ իբր ւարտաճառ ներկայացուց «Նեո»ի վրայ ուսումնասիրութիւն մը, կատարած վանքիս մատենադարանի մէկ ձեռագրէն,

արժանանալով գրական գնահատելի մրցանակի:

Բախտն ունեցաւ ապա շուրջ տարի մը աշակերտելու Վիեննայի մէջ հայ ճարտարապետութեան մասնագէտ համալսարան Ստրծիկովսկիի, որմէ կարծես ժառանգած է, ինչպէս իր ուսուցիչ Ծանոյիլէն եւ Ս. Ղազարէն սորված՝ խոր գնահատման հայ մշակութային քանկագին գանձերուն:

Հանոյքով կը հրատարակեմք հոս իր անդրամիկ ուսումնասիրութիւնը Հայ ճարտարապետութեան վրայ, որ ամփոփում եւ համադրական տեսութիւնն է Ստրծիկովսկիի կործող գործին, ինչ որ արժանի կողմէն գնահատման, քննութիւն եւ դատողութիւն միանգամայն:

Յօդուածը իտալերէն հրատարակած ատեն հեղինակին գեղեցիկ լեզուով, գիտնաւոր գիտնականներ միայն գայն պիտի հասկնան, անոր համար մենք ալ, առանց հարկ տեսնելու ամբողջապէս գայն քարգմանելու, անոր ամփոփոյքը կը ներկայացնեմք ստորեւ Բազմավէպի յարգելի ընթերցողներուն:

Յօդուածագրին համեմատ՝ Բիւզանդական արուեստը արուեստն է լայնածաւալ կայսրութեան մը որ իր մէջ կը պարփակէ ծագումով, ցեղով ու քաղաքակրթութեամբ բոլորովին տարբեր ժողովուրդներ: Հետեւաբար ան, որքան ալ բնորոշուած անշփոթ յատկութիւններով, արդիւնքն է ձուլում մին ալլազան տարբերուն՝ որոնք յատուկ են մէկն մի տիրապետուած ժողովուրդի, վերջապէս բազմաբաւ արուեստ մը՝ ինչպէս բոլոր կայսրութիւններունը՝ ընդհանրական նկարագրով, ինչպէս է մասնաւորաբար արուեստը Հռոմէական պետութեան:

Բիւզանդականին այս ընդհանրական նկարագրերը յատկապէս կը զօրէն ճարտարապետութեան նկատմամբ:

Բիւզանդական ճարտարապետութիւնը մասնաւորապէս գործէ ճարտարապետութիւն մ'է: Անոր զանազան տիպարները կամ տեսակները ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ տարբեր լուծումներ հարցին՝ այսինքն գործէ թաղանկիւնի վրայ եւ անոր ճշուածները:

Ուրեմն խօսքը հաւասարակշռութեան ճարտարապետութեան մասին է: Սակայն այս ճարտարա-

պետութեան պարզ ձեւերը, այսինքն հինգ գործիքով խաչաձեւը, չորեքկոնքեանը եւ յունական ազատ խաչ կոչուածը շատ գործածական չեն Կ. Պոլսի մէջ՝ իրեն մայրաքաղաքի՝ որ կը նախընտրէ բարդ եւ յանկարծական դուրս եկած ձեւերը՝ խառնուրդ այն լուծումներուն: Այսպէս են կղզիացած ձեւերը Ս. Սոփիայի եւ Ս. Իրենի, ինչպէս նաեւ սրահաւոր (a navate) գմբեթաւոր տաճարները:

Բիւզանդական ճարտարապետութեան երկրորդ ծագումը մեզի կ'ընծայէ բոլոր զանազանակները գմբեթաւոր տաճարներու չորս ազատ մոյթերու վրայ, եւ գմբեթի նորակերպութիւնը փողերու վրայ:

Այս ճարտարապետութեան ծագումը, եւ հետեւաբար այն պարզ լուծումները գործ կը կիրարկէ իրարու հետ ձուլելու եւ բազմաբար, պէտք է փնտռել գաւառներու շինութեան մէջ:

Հեղինակը իր յօդուածին մէջ կը բաւականաչափ մատնանշելու այն նպատակը գոր կ'ընծայէ Հայաստան, եւ այդ նպատակով կարգաւ կը ցուցադրէ հայկական ճարտարապետութեան հիմնական տիպարները գորս Ստրծիկովսկի ուսումնասիրած է իր կոթողային գործին մէջ «Die Baukunst der Arme-

nier und Europa», այսինքն «Հայոց ճարտարապետութիւնը ու եւրոպա»:

Յարգելի յօդուածագիրը իր լայն ծանօթութիւններով բիւզանդական արուեստին մասին՝ հեղինակաւոր գիտուններուն հետ կը խոստովանի եւ կը հաստատէ թէ Հայկական ճարտարապետութիւնը իսկապէս ազգային ճարտարապետութիւն մըն է բոլորովին բնորոշ եւ ինքնատիպ:

Տաճարաձեւ (basilicale) յատկազօծով շինութիւնները հնագոյններն են որ եւ Չ դարերուն կը վերաբերին. սակայն ատոնք չեն որ բուն տիպարը կը կազմեն հայկականին, քանի որ ատոնց մէջ յայտնապէս կը տեսնուի ասորական ազդեցութիւնը. թէեւ ատոնք այնքան բազմաթիւ չեն:

Ընդհանրական յատկազօծով եկեղեցիները, ընդհանրապէս է դարէն, հազուադէպ Չ դարու վերջերէն. եւ ատոնք ընդհանրապէս իրենց գմբեթն ունին քառակուսի մը վրայ՝ անկիւնային փողերով:

Բացառութիւն կը կազմեն ցցունները, որոնք հաւանորէն բնիկ կամ տեղական չեն:

Գմբեթի ճշուածը վեր բունողի պաշտօնը կը կատարեն որմակալ խորշերը, որոնք կրնան ըլլալ թուով չորս, վեց, ութ, եւ ըստ այնմ առաջ կու չորեքկոնքեաններ, վեցկոնքեաններ, ութկոնքեաններ (վերջին երկուքին գմբեթները բնականաբար փոխանակ քառակուսի՝ բազմանկիւնի (polygon) մը վրայ կը հանդիսանան որոնք սակայն ընդհանրապէս շատ չեն, բայց ի Զուարթնոց տաճարէն (տե՛ս ստորեւ յատկազօծը, պատկեր թ. 4) շինուած է դարուն, որ կազմուած է քիչ մը բարդ քառակոնքեանէ մը, զետեղուած ըլլալով բոլորակ շրջանակի մը մէջ:

Դեռ աւելի հետաքրքրական են Մաստարայի (պատկ. թ. 1) եկեղեցւոյն տիպարին վրայ շինուածները, ինչպէս նաեւ Աւանի (պատկ. թ. 2) տիպարները, որոնց մէջ գմբեթը վեր բունող որմակալ խորշերը միայն առանցքներուն վրայ կը դառնան եւ կամ քառակուսիին տրամագիծներուն վրայ:

Եթեքրորդ դարու այս տիպարները (նշանակելու է սակայն որ Աւան Չ դարուն է, որ ամէնէն աւելի հին գմբեթն ունէր հայկական փողի վրայ)՝ այսօր բոլորովին անհետ եւ անծանօթ շատ կարեւոր են, քանի որ նոյն ինքն ծագումը կը ներկայացնեն դրութեան (sistema) անկեան փողի վրայ: Կարեւորագոյն տիպարներէն է նաեւ Բագարան (պատկ. թ. 3) նոյնպէս է դարու, որուն մէջ գմբեթը վեր բունուած է չորս ազատ մոյթերով:

Հուսկ երկայնաձեւ եկեղեցիներու գմբեթաւոր խումբը կայ գոր կը ներկայացնեն եռակոնքեան միասրահ (navata) եկեղեցիներ (Ալաման), կամ եռասրահ (Դուլիս, Թալիս), եւ անոնք որ վեր բունող խորշեր չունին, ինչպէս են Օձունի, Սագարանի,

Վաղարշապատի (Ս. Գայիանէ, տե՛ս պատկ. թ. 5) տաճարները, ամէնէն ալ եթեքրորդ դարու շինութիւններ:

Այս տիպարը մեծ ծաւալ ունեցաւ Հայաստանի մէջ (Անիի մայր եկեղեցին Ժ դարու) միւս տիպարին հետ՝ գոր Ստրծիկովսկի կը կոչէ «գմբեթաւոր սրահ» (համտ. Թալիշ. պատկ. թ. 6) որ գրեթէ միակ գործածուած տիպարն է 1000-էն վերջ:

Այս տիպարներէն, սակայն - եթէ վերջինները ամէնէն շատ գործածուածներն են Հայաստանի մէջ իրեն կատարեալ եւ զարդացած ձեւեր - ամէնէն հետաքրքրականները որ իրեն բազմաթիւ եզր կը ծառայեն բիւզանդական արուեստին հետ՝ Մաստարայի եւ Բագարանի տիպարներն են:

Եւ իսկապէս, առաջինը որ Պարսկաստանի եւ Փոքր Ասիոյ մէջ փողի վրայ գմբեթաւոր շինութիւններուն հետ խնամութիւն ունի, այն տիպարն է որ ծնունդ կու տայ բիւզանդական եկեղեցիներուն մակեդոնական շրջանի Hosios Loukas տիպարուն. եւ միւսը՝ գոր Ստրծիկովսկի առաջ եկած կը համարի Պարսիկներու կրակին նուիրուած տաճարներէն՝ գոյութիւն ունեցող ամէնէն հին գմբեթաւոր տաճարն է ազատ մոյթերու վրայ:

Եթէ մտածենք այս տիպարին ընդհանրացման մասին բիւզանդական արուեստին մէջ՝ մակեդոնեան շրջանին (Վասիլ Ա. ի Nea-ն. Աթոս լեռան վրայ շինուածները) յայտնի կ'երեւի իր ամենամեծ կարեւորութիւնը:

Բաց աստի, այդ շրջանին բիւզանդական արուեստին մէջ կը գործածուի գմբեթը վերամարքէիկ կաթողիկէով՝ որ լուսամուտներ ունի, ինչպէս սովորաբար միշտ կը գործածէ հայկական արուեստը:

Այս ժամանակին կը վերաբերին ուրեմն հայ արուեստի մեծագոյն ազդեցութիւնները բիւզանդական արուեստին վրայ: Ասոնց հետ յօդուածագիրը կ'աւելցնէ թէ՛ միւս կողմէն նոյնքան վստահութեամբ չենք կրնար ըսել, ինչպէս կը հաստատէ Ստրծիկովսկի, թէ պարզ չորեքկոնքեան, վեցկոնքեան եւ ութկոնքեան եկեղեցիները Արեւմուտք եւ կամ ըլլան Հայաստանէն, քանի որ այդ տիպարներուն շատ աւելի հնագոյն օրինակներ կան կայսերական Հռոմի արուեստին մէջ:

Գալով միւս մեծ հարցին, որուն համեմատ իրեն թէ Հայաստան ուղղակի հայրենիքն ու ծննդավայրը եղած ըլլայ բոլոր գմբեթաւոր ճարտարապետութեան, յօդուածագիրը կ'ըսէ թէ իր եզրակացութիւնները շատ հեռու են ապահովութենէ, քանի որ այդ հարցը կը պահանջէ բազմաթիւ թիւներ երկիրներու հետ՝ որոնք դեռ չեն ուսումնասիրուած, ինչպէս Պարսկաստան եւ Կապադովկիա, եւ քանի որ Հայաստանի մէջ դեռ չեն գտնուած այնքան հին գմբեթներ որ կանխեն միւս բոլորը:

ԽՄԲ.